

*М. В. Сіцінська,
к. держ. упр., докторант кафедри державного управління і менеджменту,
Національна академія державного управління при Президентіві України*

ТОТАЛІТАРНИЙ ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ КОНТРОЛЬ НАД АРМІЄЮ ТА СИЛОВИМИ СТРУКТУРАМИ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

*М. Sitsinskay,
doctoral student in public administration and management
National academy of public administration the President of Ukraine*

TOTALITARIAN PARTY-POLITICAL CONTROL OVER THE ARMY AND LAW ENFORCEMENT
STRUCTURES OF THE SOVIET STATE

У статті узагальнено історичний досвід тоталітарного партійно-політичного контролю над армією та силовими структурами радянської держави. Проаналізовано характер взаємодії із владою та громадянським суспільством, визначено рівень підконтрольності силових структур цивільній владі та вплив тоталітарного партійно-політичного контролю на армію та силові структури держави.

This article summarizes the historical experience of the totalitarian party-political control over the army and law enforcement structures of the Soviet state. Analyzed the nature of the interaction with the government and civil society, defined level of accountability to civil power structures of power and influence of the totalitarian party-political control of the army and security forces of the state.

Ключові слова: цивільно-військові відносини, тоталітарний партійно-політичний контроль, радянська армія, сектор безпеки і оборони, демократичний цивільний контроль, громадянське суспільство.

Key words: civil-military relations, the totalitarian party-political control of the Soviet army, the security and defense sectors, democratic civilian control, and civil society.

ВСТУП

Кінець холодної війни, крах соціалістичної системи в країнах Східної Європи, розпад Радянського Союзу, утворення на теренах экс-Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) суверенних держав докорінно змінили міжнародне середовище та загальну геополітичну ситуацію. Перед органами державної влади країн " нової демократії " гостро постала проблема реформування безпекової та оборонної сфери. Тому, що світовий досвід показує, що необхідним атрибутом будь-якої демократичної держави є запровадження демократичного цивільного контролю над армією та силовими структурами.

Сьогодні основне спрямування демократичного цивільного контролю над сектором безпеки і оборони — це запобігання перетворенню країни на державу " поліцейського типу " з ознаками тоталітаризму та сприяння розвитку демократичних процесів у контрольованих силових структурах. Основною проблемою на цьому шляху є відсутність проінформованості широкої громадськості та її представників (не державних організацій, незалежних експертів, журналістів тощо) про ті управлінські процеси, які відбуваються в зазначених державних структурах.

Зазначимо, що демократичний цивільний контроль над сектором безпеки і оборони — поняття багатоаспектне. Воно значно ширше за цивільний контроль над збройними силами і містить у собі ідею контролю не лише над армією, а й над іншими силовими структурами держави в цілому, тобто над усіма основними політичними суб'єктами системи національної безпеки.

На жаль, сучасні науковці у своїх дослідженнях зазвичай обмежуються або питаннями цивільно-військових відносин, або питаннями демократичного цивільного контролю над армією та правоохоронними органами, залишаючи поза увагою проблемні питання що стосуються узагальнення

історичного досвіду тоталітарного партійно-політичного контролю над армією та силовими структурами радянської держави.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Разом з тим у науковій літературі констатується невисокий рівень обізнаності науковців в історичних питаннях тоталітарного партійно-політичного контролю над армією та силовими структурами радянської держави та цивільно-військових відносин на теренах СРСР.

Однак проблемам відносин армії з суспільством, державою і політикою була присвячена велика кількість робіт радянських воєнних дослідників. Серед них можна назвати І.І. Барсукова, Д.А. Волгогонова, К.А. Вороб'йова, В.І. Гидринського, Г.А. Горобцова, В.І. Каневського, І.А. Климова, А.Л. Лебедева, Ю.В. Мамонтова, В.І. Милованова, В.В. Серебрянникова, О.О. Тиморина, В.М. Тумаларьяна, С.О. Тюшкевича, Н.А. Чалдимова, О.І. Черкасенка, В.Є. Чиркина, П.М. Шабардіна та багато інших. Аналіз робіт цих дослідників дає підстави стверджувати, що в них поруч з певними здобутками в осмисленні складних суспільно-політичних проблем армії, має місце очевидна залежність їх поглядів від позицій марксистсько-ленінської науки щодо ролі і місця збройних сил у суспільстві.

Також, протягом існування України як незалежної держави з'явилася певна кількість статей, монографій що в основному торкалися більш загальних проблем — а саме ролі та місця збройних сил в новому українському суспільстві та процесу демократизації армії, зокрема С.І. Білокінь, І.В. Білан, В.П. Горбуліна, В.В. Говорухи, Г.П. Ситника, А.І. Семенченка, А.Б. Качинського, В.М. Рижих, О.В. Полторакова, І.А. Храбана, В.А. Ліпкана, В.О. Шамрая та інших.

Таким чином, на сьогодні в теорії державного управління залишається проблемним, актуальним і малодослідже-

ним питання історичного аналізу марксистсько-ленінської науки щодо ролі і місця збройних сил у суспільстві та впливу тоталітарного партійно-політичного контролю на армію та силовими структурами радянської держави.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті — узагальнити історичний досвід тоталітарного партійно-політичного контролю над армією та силовими структурами радянської держави.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Узагальнення історичного досвіду й аналіз сучасних політичних реалій беззаперечно доводять, що збройні сили та силові структури держави є необхідним атрибутом державності, особливим інститутом політичної системи та важливим засобом захисту національних інтересів. Тому, армія та силові органи влади є структурним елементом військової сили держави та засобом досягнення військово-політичних цілей як на міжнародній арені, так і усередині держави. Зазначимо, що армія та силові структури це найважливіша державна структура, яка спроможна ефективно реагувати на ймовірні виклики і загрози національним інтересам у безпековій та оборонній сферах.

Сьогодні, спираючись на сучасні підходи щодо демократичного цивільного контролю над армією та силовими структурами і враховуючи різноманітний характер суб'єктів державної політики, які формують силову структуру, доцільно запропонувати наступну дефініцію, зокрема, що армія та силові структури історично мінливі та обумовлені соціально-економічним ладом конкретного суспільства його провідних суб'єктів державної політики, призначена для досягнення, захисту і реалізації їх політичних інтересів за допомогою тиску, погроз або реального застосування збройного насилля. Саме тому політичний характер соціального інституту, який створює армію та силові структури, зумовлює специфіку й особливості функціонування, розвитку та форми їх застосування. Отже, політичний режим є важливим фактором детермінації взаємодії армії та політичної влади [1].

Тепер розглянемо докладніше особливості функціонування армії та силових структур радянської держави в умовах тоталітарного режиму, проаналізуємо характер взаємодії із владою та громадянським суспільством, визначимо рівень підконтрольності силовій структурі цивільної влади та вплив тоталітарного партійно-політичного контролю на армію та силові структури держави.

В "Енциклопедичному словнику з державного управління" укладач Я.І. Малик, зазначив, що тоталітаризм — політичний режим, в умовах якого держава, політична влада повністю підпорядковують собі суспільство і особистість, усі аспекти їхньої життєдіяльності, придушують право та свободи людини і громадянина. Тоталітаризму притаманні наступні риси: всебічний контроль за життям суспільства та особистості, однопартійна система і заборона діяльності опозиції, мілітаризація суспільного виробництва; централізація і бюрократизація влади, порушення прав і свобод особистості; повний контроль за засобами масової інформації, бруталне насадження войовничої, антигуманної ідеології, закриті суспільства. Окремі риси тоталітаризму в сучасних умовах характерні для держав з одноособовою владою [2].

Також, тоталітаризм — це деспотичний, диктаторський режим, який у першій половині ХХ ст. встановлено в багатьох країнах Європи, Азії та Латинської Америки. Першою тоталітарною державою після жовтневого перевороту 1917 р. став Радянський Союз. У 20—30-ті роки ХХ ст. тоталітаризм утвердився також в Італії, Німеччині, Югославії, Греції, Іспанії, Португалії, Румунії, Болгарії, Гватемалі, Сальвадорі, Японії. Згодом, після Другої світової війни, під тиском Радянського Союзу тоталітарні режими комуністичного зразка сформовано у Польщі, Угорщині, Чехословаччині, Болгарії, Румунії, Югославії, НДР, Китаї, В'єтнамі, Північній Кореї, Лаосі, Камбоджі та на Кубі.

Виникає логічне запитання, чим же тоталітаризм відрізняється від демократії? Відповідь на це запитання дають наукові дослідження багатьох політологів та соціологів, зокрема Х. Аренд, Ф. Гаек, К. Фрідріх, З. Бжезінський, Л. Шапіро, К. Полен, які вважають, що тоталітарним можна називати той політичний режим, який має:

— єдину офіційну ідеологію, стосовно якої повинен жити кожен член суспільства і яка відображає все політичне життя;

— наявність єдиної партії, як правило, керованої диктатором, яка зливається з державним апаратом і таємною поліцією;

— систему терористичного політичного контролю, усунення будь-якої опозиції режимові;

— централізоване керівництво економікою за допомогою бюрократичної координації;

— монополію на засоби масової інформації, її ідеологічна цензура всіх легальних каналів надходження інформації, програм середньої і вищої освіти та кримінальне покарання за поширення незалежної інформації;

— заперечення традицій, традиційної моралі, і повне підпорядкування вибору засобів поставленим цілям (мета — побудувати "нове суспільство");

— всеосяжний контроль партії над збройними силами та розповсюдженням зброї серед населення;

— велика роль державної пропаганди, маніпуляція масовою свідомістю населення;

— адміністративний контроль над здійсненням судовинства;

— знищення індивідуальних громадянських прав і свобод;

— масові репресії і терор з боку силових структур; створення системи поліцейського контролю для боротьби з будь-якою опозицією.

Усі ці вищезазвані ознаки набули свої найбільш завершені форми саме в Радянському Союзі, ще за сталінських часів. З моменту коли Й.В. Сталіну вдалося сконцентрувати всю державну владу в своїх руках, його тоталітарний режим почав звинувачувати всіх у своїх прорахунках, труднощах і недоліках "ворогів народу", "агентів імперіалізму", жорстко розправляючись з ними за надуманими або просто сфальсифікованими обвинувченнями. Зазначимо, що знаряддям репресій виступали каральні органи, підпорядковані наркомату внутрішніх справ, які розгорнули широкі репресії проти всіх верств населення. Масові репресії і терор були формою існування і захисною реакцією тоталітарного радянського режиму.

Також вони дійшли висновку, що поняття тоталітаризму стосується не лише політичної влади чи держави. Воно характеризує стан усієї соціальної системи. Втручаючись у всі сфери життєдіяльності суспільства, режим встановлює над ними тоталітарний контроль і намагається перебудувати суспільство згідно зі своєю доктриною.

Отже, тоталітаризм — це політичний режим і суспільна система, які характеризуються здійсненням певною політичною системою повного тоталітарного контролю над життєдіяльністю всього суспільства і життям кожної людини зокрема жорсткою регламентацією з боку держави, яка при цьому опирається на засоби прямого збройного насильства, що поширюється на функціонування усіх суспільних сфер.

Засновники теорії тоталітаризму — італійці Б. Муссоліні та Д. Джентіле (ідеологи фашистської Італії) — оперували терміном у позитивному значенні й відзначали тоталітаризм як єдність особистості, партії та держави в ім'я вищої національної ідеї.

Отже, враховуючи ознаки тоталітаризму, можна стверджувати, що в чистому вигляді він був притаманний фашистським режимам, багато його рис налічував сталінізм і маоїзм, а також воєнно-диктаторські режими в країнах Латинської Америки, Африканського континенту і Азії після розвалу колоніальної системи. Політичний досвід ХХ ст. доводить, що тоталітаризм виступає як глухий кут еволюційної спіралі світового розвитку.

У тоталітарних суспільствах армія та силові структури завжди були найважливою опорою державної влади, гарантом встановленого порядку, інструментом забезпечення всеохоплюючого контролю влади над усіма сферами суспільного життя. Армія та силові структури виконують репресивно-мілітаристські функції із застосуванням поліцейських методів.

Зазначимо, що за умов тоталітаризму реалізовувалось дві моделі взаємодії армії та політики — "комуністична" та "фашистська".

Щодо першої моделі то вона функціонувала в СРСР та бувших країнах "соціалістичного табору". Армія та силові структури були інституцією, повністю підлеглою та підконтрольною цивільній партійній номенклатурі. Збройні сили функціонували як об'єкт партійної влади, а воєначальники та керівники силових структур за найменше інакомислення чи негідкорення піддавались жорстким репресіям.

Щодо другої моделі так звана "фашистська" модель взаємодії армії та політики була реалізована у гітлерівській Німеччині та в Італії за часи правління Гіллера та Муссоліні. Армія та силові структури функціонували водночас і як центральні об'єкти політичної влади — могутньої, впливової правлячої партійної еліти, і як її часткові суб'єкти.

Становлення комуністичної тоталітарної системи тривало паралельно із становленням самої радянської держави. Але саме 1920—1930 рр. стали часом, коли тоталітарна система сформувалася остаточно і сповна реалізувала свій "потенціал" [4].

З другої половини 1920-х років комуністична партія СРСР монополізує, зосереджує в своїх руках всю владу в країні, перетворюючись на державну партію. Це виявилось у наступному: ліквідація всіх інших політичних партій і організацій та репресії проти їх членів; втручання партії в усі сфери життя громадян; політична диктатура більшовицької партії; боротьба з будь-яким інакомисленням в середині партії і серед населення; створення партійних груп та організацій на всіх підприємствах та в усіх установах, для посилення контролю над суспільством і поширення впливу партії на армію та силові структури держави; втручання партії не лише в політичні питання, а в абсолютно всі сфери життя як суспільства в цілому, так і окремих індивідів.

Таким чином, в Радянському Союзі утвердилася монопартійна система і диктатура єдиної партії, що є однією з ключових ознак тоталітарного ладу.

Питання демократичного цивільного контролю над армією в Радянському Союзі просто не піднімалося, оскільки вважалося, що "народ і армія єдині", "армія — плоть від плоті народної".

Відзначивши замовчення самої теми демократичного цивільного контролю над армією та силовими структурами за радянських часів, серед основних таких позицій марксизму-ленінізму необхідно назвати такі:

— найважливішим принципом радянського військово-будівництва вважався принцип керівництва збройними силами з боку Комуністичної партії;

— держава, з точки зору марксистської теорії, носить класовий характер, тому армія як "відбиток" суспільства має також класову сутність;

— збройні сили та силові структури радянської держави є не тільки об'єктом політики, а одночасно — й її суб'єктом;

— базуючись на працях класиків марксизму-ленінізму, стверджувалося, що з розвитком соціалізму внутрішня функція армії відімре.

За радянських часів питання про демократичний цивільний контроль навіть і не виникало, оскільки військове відомство надійно контролювалося партійними структурами. Звісно, тут і не йшлося про демократичний контроль, хоча, як це не парадоксально, соціальна захищеність військовослужбовців та правоохоронців була тоді набагато вищою. Армія та силові структури традиційно залишалися закритими для суспільства. У колишньому СРСР не було жодного інспекційного органу, який би контролював, аналізував та давав узагальнену оцінку стану військової організації держави. "Демократичний цивільний контроль" здійснював, військовий відділ ЦК КПРС, який мав можливість втручатися в усі сфери діяльності Збройних Сил та силових структур.

Зазначимо, що партійно-політичний контроль за часів Радянського Союзу, а саме контроль над Радянською Армією та силовими структурами був подвійним: партійний — через Комуністичну Партію Радянського Союзу (КПРС) та Всесоюзний Ленінсько-Комуністичний Союз Молоді (ВЛКСМ) як допоміжну в цьому контексті контролюючу ланку, з одного боку, та розвідувальний і контролюючий — через Комітет Державної Безпеки (КДБ), який переймався більш широким спектром проблем Збройних Сил та силових структур СРСР, аніж суто протидія ворожому воєнному шпіонажу — з іншого [3].

Як зазначив американський фахівець Роман Кольковиць, конфлікт між цивільним і військовим керівництвом у СРСР був властивий суті радянської політичної системи, що і викликало необхідність всеосяжного цивільного контролю над армією. Цей конфлікт був "...результатом фундаментального протиріччя між зрівняльною, антимілітаристською ідеологією марксизму з його вимогою цивільного керівництва й елітарними, реалістичними установками військового керівництва з його "військовим складом розуму". З цією метою було створено розгалужену мережу спеціальних органів майже всебічного контролю над армією. Найважливішими з них

були Головне політичне управління при Центральному Комітеті Комуністичної Партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) і третє Головне управління військової контррозвідки у складі Комітету Державної Безпеки СРСР. Відсутність контролю з боку Комітету Державної Безпеки над військовою розвідкою (Головним розвідувальним управлінням Генерального штабу) компенсувалася посиленням контролем над Головним розвідувальним управлінням Генерального штабу з боку так званого воєнного відділу ЦК КПРС.

Також партійно-політичний контроль над іншими силовими структурами радянської держави власне Комітетом Державної Безпеки та органами внутрішніх справ доповнювався елементами внутрішнього контролю так званої служби внутрішньої безпеки та частково органами прокуратури. Для інших — абсолютної більшості громадян і організацій країни — діяльність армії та силових структур і суміжних структур військово-промислового комплексу була майже невідома.

ВИСНОВОК

Підсумовуючи викладене вище, узагальнивши історичний досвід тоталітарного партійно-політичного контролю над армією та силовими структурами радянської держави, зазначимо, що сьогодні головний аспект демократичного цивільного контролю полягає в тому, що сектор безпеки та оборони повинен бути деполітизований, оскільки в іншому разі, маючи потужний військовий потенціал, Збройні Сили та силові структури держави ризикують перетворитися на джерело політичних та інших негараздів, які становлять потенційну загрозу для людства. Так зокрема сумний досвід доводить, що прагнення військових відігравати самостійну роль у політичних процесах (тут можна згадати чимало країн Латинської Америки, Африки та Азії) нерідко закінчується заколотами, антиконституційними переворотами, виходом армії та силових структур з-під контролю держави тощо. Для того щоб у військових, і в політиків не виникало спокуси використати безпековий сектор держави у протизаконних діях, військові та правоохоронні інститути повинні перебувати під постійним контролем суспільства.

Отже, наша головна мета створити в Україні сучасну, відкриту і прозору для суспільства і шановану в народі армію та силові структури не тоталітарної, а демократичної держави, тому обмежитися лише їх перебудовою та реформуванням не вдасться.

Перспективи подальших розвідок даної проблеми є організація демократичного цивільного контролю за діяльністю спеціальних служб, закритий характер функціонування яких потребує запровадження відповідних механізмів спостереження.

Література:

1. Ільницька У.В. Армія і політика: моделі взаємодії в умовах різних політичних режимів / Національний університет "Львівська політехніка", Інститут гуманітарних і соціальних наук [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vnulp/Armia/2008_612/36.pdf
2. Енциклопедичний словник з державного управління. За ред. Ю.В. Ковбасюка, В.П. Трошинського, Ю.П. Сурміна. — К.: НАДУ, 2010. — 820 с.
3. Полтораков О. Громадський контроль над силовими структурами в Україні: проблеми та перспективи / О. Полтораков / Національний інститут проблем міжнародної безпеки [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.niisp.org.ua/default-38.php>
4. <http://istoryk.in.ua/utverdzhennya-totalitarnogo-rezhimu-v-ukrayini-u-1920-1930-h-rr/>

References:

1. Ilynytska, U.V. (2008), "The army and politics: a model of interaction in different political regimes", [Online], available at: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/vnulp/Armia/2008_612/36.pdf (Accessed 10 Sept 2013).
2. Kovbasiuk, Y.V. Troshchinsky, V.P. Surmin, J.P. (2010), Encyclopedic Dictionary of the government, Kyiv, Ukraine.
3. Poltorakov, O. (2005), Public control of the security forces in Ukraine: Problems and Prospects, available at: <http://www.niisp.org.ua/default-38.php> (Accessed 10 Sept 2013).
4. Ukrainian Historian (2013), The establishment of the totalitarian regime in Ukraine in 1920-1930's, <http://istoryk.in.ua/utverdzhennya-totalitarnogo-rezhimu-v-ukrayini-u-1920-1930-h-rr/> (Accessed 10 Sept 2013).

Стаття надійшла до редакції 19.09.2013 р.